

FELSEFİ VE TEOLOJİK BİR PROBLEM OLARAK DİNİ ÇEŞİTLİLİK

M. Kazım ARICAN*

ÖZET

Dini çeşitlilik problemi, hem felsefi hem de teolojik bir sorun olarak Batı dünyasında, son yıllarda, üzerinde en çok tartışma yapılan konulardandır. Çağdaş din felsefesi bağlamında, dini çeşitlilik üst başlığı altında, üç paradigma tartışmalara konu edilmektedir: Dini tekelcilik, dini kapsayıcılık ve dini çoğulculuk. Bu çalışmada, dini çeşitlilik felsefesi ve söz konusu paradigmlar irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Felsefi problem, teolojik problem, dini çeşitlilik

RELIGIOUS DIVERSITY AS A PHILOSOPHICAL AND THEOLOGICAL PROBLEM ABSTRACT

Problem of religious diversity, as well as philosophical and theological problem in the Western world, in recent years, is one of the most controversial issues. In the context of contemporary philosophy of religion, under the title of religious diversity, is three-paradigm debate: Religious Exclusivism, Religious Inclusivism, Religious Pluralism. In this study, philosophy of religious diversity and these paradigms will be discussed.

Key Words: Philosophical problem, theological problem, religious diversity

---

* Doç. Dr. C.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Öğretim Üyesi. kazimarican@hotmail.com

GİRİŞ

Dinî çeşitlilik konusu, Batı dünyasında, son yıllarda üzerinde en çok tartışma yapılan sorunlar arasında yer almaktadır. Özellikle çağdaş din felsefesi bağlamında, dinî çeşitlilik üst başlığı altında, üç paradigma ya da model çerçevesinde tartışmalar ön plana çıkmaktadır: Dinî tekelcilik, dinî kapsayıcılık ve dinî çoğulculuk.

Çalışmamıza ilk olarak, dinî çeşitliliğin mahiyetini ele alarak başlamak istiyoruz. Bu eksende temayüz eden sorunlar ve tartışmalar, dinlerin farklılığı ya da dinî çeşitlilik meselesinin neliği, dinî çokluk ile dinî çoğulculuğun mahiyet farklılığı meselesidir. Ardından dinî çeşitlilik tartışmaları bağlamında ele alınan üç paradigmayı ayrı ayrı ele alarak çalışmamızı sonlandırmak istiyoruz.

Dinî Çeşitlilik

Dinlerin farklılığı ya da çeşitliliği (*religious diversity*) dinler açısından bir realite olarak görülmektedir. Bu çeşitlilik teist inançtan politeist inanca kadar uzanmaktadır.¹ Diğer bir ifadeyle dinler arasında büyük farklılıklar olması bir vakiadır ve bu da aralarında asgari müşterekler bulmayı güçleştirmektedir. Demek oluyor ki, dinlerin birbirlerinden farklı olmaları kadar, bazı konularda ayrışmaları da olağandır.² Zira dinlerin, doğruluğu empirik olarak test edilmesi mümkün olmayan hakikat iddialarında bulunmaları, bu iddiaların da çoğu zaman birbiriyle çelişmesi, yani bir yandan dinlerin metafizik farklılık ve çelişkileri diğer yandan müntesiplerinin kurtuluşu meselesi, dinlerin çokluğunu bir sorun haline getirmektedir.³

---

¹ Bkz. M. Sait Reçber, 'Dinî Çeşitlilik', *Din ve Ahlak Felsefesi*, Ed. Recep Kılıç, Ankuzem Yay. Ankara 2006, içinde, s. 149.

² Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Akl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, ter. Rahim Acar, Küre Yay., İst. 2007, s. 3; Christ Wright, *Thinking Clearly About The Uniqueness of Jesus*, SCB Publishers, East Sussex 1997, s. 31.

³ Adnan Aslan, 'Dinî Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım', *İslami Araştırmalar Dergisi*, Sayı 4, 2000, s. 17, 18; William P. Alston, 'Religious Diversity and Perceptual Knowledge of God', *Faith and Philosophy*, Vol. 5, No. 4, 1988, s. 445; Jerome Gellman, 'Religious Diversity and The Epistemic Justification of Religious Belief', *Faith and Philosophy*, Vol. 10, No. 3, 1993, s. 345 vd.

Her ne kadar erken bir saptama olsa da burada önemli bir nüansın altını çizmek gerekmektedir: Dinî çokluk (*religious plurality*) ile dinî çoğulculuk (*religious pluralism*) bir birinden büsbütün ayrıdır.⁴ Her şeyden önce dinî çokluk, tabii bir fenomen olarak görülmelidir. Aynı şekilde dinî çokluk, dinlerin doğruluklarını ve yanlışlıklarını söz konusu etmeksizin, dinlerin mevcut çoğunluğunu gerek teorik düzeyde gerekse tarihsel süreç içerisinde makul gören ve dinlerin yaşama hakkının kaçınılmaz olduğunu ileri süren, yani fahlılığa karşı hoşgörü gösterilmesi gerektiğini savunan bir anlayıştır.⁵ Daha sonra ele alınacağı üzere, dinlerin doğruluk iddialarını üst basamaklı ya da aşkın bir potada yorumlamaya çalışan dinî çoğulculuk ise dinlerin çoğunluğunun aynı gerçekliğin ve doğruluğun bir boyutu olduğunu ileri sürerek onu bir değere dönüştürmeye çalışan yaklaşımdır. Böylece dinî çoğulculuk dinlerin birbirlerinden farklı ve hatta çelişkili doğruluk değerlerini bir üst doğru etrafında toplama çabası olduğundan dolayı, dinî çoğunluğun aksine dinlerin doğruluk iddialarını izafileştirmektedir.⁶

⁴ Konu hakkındaki daha geniş tartışmalar için bkz. Langdon Gilkey, 'Çokluk ve Teolojik İmalari', *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 129-148; Mevlüt Albayrak, 'Dinler Arası Diyalogla İlgili Felsefi Bir Model Önerisi: John B. Cobb'un Süreç İlahiyatı', *SDÜSBED* Yıl:1, Sayı: 1, Isparta 2005, s. 62, 64.

⁵ Hoşgörü ve dinî farklılık ile hoşgörü ilişkisi hakkında daha geniş bilgi için bkz. John Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, çev. Melih Yürüşen, Ankara 1998; Vahdettin Başçı, *Taassup ve Hoşgörü*, Atatürk Üniversitesi Yay. Erzurum 1996; Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, MEB yayınları, Ankara 1995; Kenan Gürsoy, 'Felsefe ve Hoşgörü', *Felsefe Dünyası*, Sayı 1, Ankara 1991; Nevzat Y. Aşıkoglu, 'Hoşgörü ve Tolerans Kavramları Üzerine', *MEB Din Öğretimi Dergisi*, Sayı 39, Ankara 1993; Hüseyin Batuhan, *Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi*, Anıl Yay., İst. 1959; Mehmet S. Aydın, 'Hoşgörünün İslamî Temelleri', *Osmanlı'da Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul 2000; Ömer Aslan, *Kur'an ve Hoşgörü*, İlahiyât, Ank. 2005; Irene Bloom, J. Paul Martin and Wayne L. Proudfoot (Ed.), *Religious Diversity and Human Right*, Columbia University Press, New York 1996; *Religious Pluralism*, Proceedings of The 6th Muslim-Christian Consultation Held in Collaboration with the Orthodox Centre (Chambesy-Switzerland), 11th-13th September, 1989 Istanbul-Turkey; Edward Langerak, 'Theism and Toleration', *A Companion To Philosophy of Religion*, (Ed.) Philip L. Quinn, Charles Taliaferro, Blackwell Pub., Cambridge 1997.

⁶ M. Sait Reçber, 'Religious Pluralism in Christian and Islamic Philosophy: The Thought of John Hick and Seyyed Hossein Nasr, (Adnan Aslan, Curzon Press, 1998)', (Kitap Değerlendirmesi), *İslamiyat III*, sayı 4, 2000, s. 231.

Bu açıdan bakıldığında, dinî çeşitliliğin yeni bir olgu olduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Küreselleşme ile birlikte yaşanan süreç, insanların başka inanç sahipleriyle daha sık ve kolay karşılaşmalarını sağlamaktadır. Modern teknolojinin sağladığı imkânlar sayesinde insanlar başka inanç ve kültürlerle rahat bir şekilde karşılaşabilmekte ve onlar hakkında detaylı bilgiler edinebilmektedirler. Bu inanç ve kültürlerin temel kaynaklarına da daha kolay ve hızlı erişebilmektedirler.⁷

Esasen dinî çeşitlilik sorunu birçok açıdan incelemeye konu edilebilir. Dinler arasındaki bir takım benzerlik, farklılık ve etkileşimleri incelemek karşılaştırmalı dinler tarihi açısından önem arz edebilir. Oysa dinî çeşitlilik sorununun din felsefesi açısından ele alınışı nispeten yeni bir vakıdır. Dolayısıyla din felsefesinde değişik yönelimlere neden olan bu konunun bir sorun olarak algılanışı, dinlerin farklı ve hatta birbirleriyle çelişen bir kısım doğruluk iddialarına karşı özellikle felsefi açıdan uygun bir tutumun nasıl olması gerektiği gibi bir soruyla belirginleşmiştir.⁸

Dinî çeşitlilik sorununun tarihi, dinler tarihi kadar eski olmakla birlikte, günümüzde tartışılan haliyle Avrupa'da Hıristiyanlığın, Katoliklik ve Protestanlık diye, adeta iki farklı dinmiş gibi bölünmesine kadar geri götürülebilmektedir. Daha önce aynı dinî değerlere inananlar arasında köklü bir ayrılık meydana gelince, taraflardan birinin diğeri hakkında nasıl bir dinî yargıda bulunacağı sorunu, önemli bir mesele olarak günümüze kadar tartışılan bir konu olmuştur. Özellikle 20. yüzyılda çeşitli sebeplerle değişik Batı ülkelerine Müslümanlar da dâhil farklı din mensuplarının yoğun göç hadisesi, tartışmanın hem mahiyetini değiştirmiş hem de sınırını genişletmiştir. Çünkü sorun artık yalnızca dinî ya da teolojik açıdan değil, aynı zamanda felsefi, siyasi ve sosyal açıdan da tartışılmaya başlamıştır.⁹

⁷ Philip L. Quinn&Keven Meeker, 'Introduction', *The Philosophical Challenge of Religious Diversity*, (Ed.) Philip L. Quinn&Keven Meeker, Oxford University Press, New York 2000, içinde, s. 2.

⁸ Reçber, 'Dinî Çeşitlilik', s. 151.

⁹ Recep Kılıç, 'Küreselleşme ve Din Üzerine', *Dinî Anlamak Üzerine*, Ötüken Neşriyat, İst. 2004, s. 61; Recep Kılıç, 'Dinî Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?', *Dinî Araştırmalar Dergisi*, sayı:19, 2004, s. 13, 14.

Dinî çeşitlilik meselesi, günümüzde artık teknolojik vasıtalarla akademik ve teorik düzeyde tartışılan bir sorun olmaktan çıkıp yaşanan bir gerçeklik haline gelmiştir. Bu çerçevede dinî çeşitlilik sorunu şu şekilde izah edilebilmektedir: Dinlerin çeşitliliği olgusu karşısında; a) tek bir din mi Hak'tır ve kurtuluşa erdiricidir? b) bu Hak din ile birlikte, başka dinler de Hak ve kurtarıcı kabul edilebilir mi? c) yoksa hakikat değeri açısından bütün dinler eşit midir? Bu seçeneklerden (a) şıkkını kabul eden yaklaşım tekelcilik ya da dışlayıcılık, (b) şıkkını kabul eden yaklaşım kapsayıcılık veya indirgemecilik, (c) şıkkını kabul eden yaklaşım ise çoğulculuk olarak isimlendirilmektedir.¹⁰

Hıristiyan teologlar da erken dönemde dinlerin çokluğunu veya çeşitliliğini ilk olarak rasyonalizm, romantizm, rölativizm, katolisizm, dialektik, diyalog vb. şeklinde tasnif etseler de, bu tasnif neşvünema bulmamıştır. Teolojik bağlamda dinî çeşitliliğe felsefi yaklaşımlar yaygın olarak üç başlık altında ele alınmaktadır: Tekelcilik/dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk.¹¹ Bazı yorumculara göre ise Hıristiyan olmayanlara karşı Hıristiyan tutumu tekelci, kapsayıcı ve çoğulcu tarzda tezahür etmiştir.¹²

Demek oluyor ki insanla birlikte din olgusu var olduğu ve insanın hayatında bir yer edindiği için¹³ insanlığın serüveninde birbirinden oldukça farklı dinler ortaya çıktığından, dolayısıyla bir dinî farklılıktan ve dinî çeşitliliklerden söz etmek mümkündür. Dinlerin çokluğu olgusu birçok tartışma ve yoruma kapı açan oldukça farklı yaklaşımların ve so-

¹⁰ Kılıç, 'Küreselleşme ve Din Üzerine', s. 61; Kılıç, 'Dini Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?', s. 13.

¹¹ Bkz. Alan Race, *Christians and Religious Pluralism Patterns in the Christian Theology of Religions*, Orbis Books, Maryknoll, New York 1982, s. 6, 7.

¹² Gordon T. Smith, 'Religions and The Bible: An Agenda For Evangelicals', *Christianity and The Religions A Biblical Theology of World Religions*, (Ed.) Edward Rommen-Harold Netlands, Pasadena, California 1995, s. 10.

¹³ Bkz. Ruhattin Yazoğlu, *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, Derleyen: Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, İz Yay., İst. 2006, içinde, s. 7; Recep Kılıç, 'Din ve İnsan', *MEB Din Öğretimi Dergisi*, Sayı 39, Ankara 1993, s. 48; Henry Dumery, 'Din Felsefesi ve Geçmişi', çev. Murtaza Korlaelçi, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 13, Güz 1994, s. 64 vd.; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C. I, çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yay., İst 2003, s. 19; Philip L. Quinn, 'Religious Diversity and Religious Toleration', *Issues in Contemporary Philosophy of Religion*, (Ed.) Eugene Thomas Long, Kluwer Academic Pub., London 2001, s. 57.

runların ortaya çıkmasına neden olan çağdaş bir problemdir. Her şeyden önce eğer tek bir mutlak gerçek varsa neden birçok din vardır? Ya da dinlerden sadece birisi doğru ise diğerlerinin varlığı ne anlama gelmektedir? Yine eğer bütün dinler doğru ise acaba bunların hepsi aynı şeyleri mi söylüyorlar? Farklı şeyler söylüyorlarsa aralarındaki çelişkileri nasıl izah edebiliriz, ya da çelişkileri ortadan kaldıracak bir bakış açısı var mıdır veya temel ilkeleri açısından aynı doğruları paylaşırlar mı? Bu ve benzeri soruların açtığı alan üzerinde özellikle din bilimleri ile uğraşan araştırmacılar birçok görüş ortaya koymuşlardır. Zira çok dinli ya da inançlı bir dünyada yaşamak, ister istemez insanları çeşitli dinlerle karşı karşıya getirmektedir.¹⁴

Herhangi bir dine inanmayan bir insan için dinlerin çokluğunu izah etmek ile inanç sahiplerinin dinlerin çokluğunu izah etmesi arasında fark vardır. Dinlerin sundukları gerçeklik iddialarını kabul etmeyen din bilimcileri dinlerin çok olmasını normal bir durum olarak görmektedir. Çünkü onlar dinin herhangi bir aşkın kaynaktan gelen mutlak doğrulara sahip bir gerçekliğe dayandığını kabul etmedikleri için hem dinlerin çokluğunu hem de dinler arasındaki çelişkili durumların olmasını tabii bir sonuç olarak değerlendirmişlerdir. Hatta katı bir bakış açısıyla 'mademki bütün dinler farklıdır, mantıklı insan bunların hiçbirine inanmamalıdır' diyerek bu durumu kendi inançsızlıklarına dayanak yapabilmektedirler.¹⁵ Buna göre dinlerin neden birden çok olduğunu ve aynı doğruları savunduklarını izah etmek, dindar çevrelerin çözmesi gereken bir sorun olarak görülmektedir.¹⁶

Dinlerin çeşitliliği ya da çokluğu ile ilgili inkârcı denebilecek tutum dışında daha önce de ifade edildiği üzere üç bakış açısı öne çıkmaktadır.¹⁷ Tekelci/dışlayıcı (*exclusivist*) yaklaşım olarak adlandırılan birinci anlayışta (teoride) kişi, sadece kendi dinine bağlananların kurtuluşu ereceğini, diğer dinlerin bağlılarının ise bu dini kabul etmedikçe kurtulama-

¹⁴ Hüseyin Yılmaz, *Ezeli Hikmet ve Dinler: Dinler Tarihinde Tradisyonel Perspektif*, İnsan Yay., İst. 2003, s. 231, 232.4

¹⁵ Bkz. Martin Lings, *Antik İnançlar Modern Hurafeler*, Çev. Enes Harman, Ufuk Uyan, İşaret Yay., İst. 1988, s. 73.

¹⁶ Yılmaz, *Ezeli Hikmet ve Dinler*, s. 232.

¹⁷ Adnan Aslan, 'Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk Meselesi', *İslam Araştırmalar Dergisi*, Sayı 2, s. 146, 154.

yacağını savunmaktadır. Bu görüş özellikle kendi dinlerinin mutlak doğruluğuna vurgu yaparak, herkesi kurtarmak endişesiyle bu hakikatten taviz verilemeyeceğini ispatlamaya çalışmaktadır. İkinci tutuma göre kurtuluş diğer dinler aracılığıyla da mümkün olabilir? Fakat kurtuluşa ulaştıran asıl yol olarak kendi dinlerini gördükleri için bu yaklaşım inhisarcı/kapsayıcı (*inklusivist*) bakış açısı şeklinde adlandırılmaktadır. Bu yaklaşıma göre kendi dinini mutlak hakikat olarak görürken, diğer dinler de bu hakikatin kısmen temsil edildiği gibi bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Dinî çeşitliliği ya da çokluğu izah etmeye çalışan üçüncü yaklaşım ise, çoğulcu (*pluralist*) olarak bilinen yaklaşıma (teoriye) göre mutlak hakikat vardır ve bir tanedir. Bütün dinleri bu mutlak hakikate ulaştıran ve onu bu açıdan eşit derecede temsil eden farklı yollar olarak görmektedir. Bu bakımdan bu dinlerin hepsi de bağlananları kurtuluşa götüren yollardır.¹⁸ Oysa tüm bunlara rağmen John Hick, dinî çeşitliliği dinî çoğulculuğa indirgemektedir.¹⁹

İslam düşünce geleneğinde ise dinlerin çeşitliliği ya da farklılığı daha değişik olarak ele alınmış; bilhassa İbn Arabî ve Mevlânâ Celaleddin Rûmî tarafından bu olgu, sufî ya da tasavvufî bakış açısıyla yorumlanmıştır.²⁰ Söz gelişi İbn Arabî'ye göre farklı dinler, Hakk'ın birer tecellisidir. Vahyedilmiş her din Hakk'a götüren bir yoldur ve bu yollar çeşitlidir. Bu sebeple, ilahi hediyeler çeşitli olduğu gibi, tecellilerin de çeşitli olması gereklidir.²¹ Nitekim İbn Arabî bunu şu şekilde dile getirmektedir: 'Ayır, birleştir; çünkü asıl birdir. O, çokluktur (fakat birliğe tecelli edince çokluğundan) bir eser kalmaz'.²² Öyle anlaşılmaktadır ki İbn Arabî, dinî çeşitliliği, insan saadeti ve mutluluğu için bir nimet olarak görmektedir. Zira ona göre insanların fitratları farklıdır, bu fitratların ilahi takdirleri de, bu farklılıklar dikkate alındığında çeşitli olmalıdır.²³

¹⁸ Yılmaz, *Ezeli Hikmet ve Dinler*, s. 233.

¹⁹ Kelly James Clark, 'Perils of Pluralism', *Faith and Philosophy*, Vol. 14, No. 3, 1997, s. 304.

²⁰ Aslan, 'Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk Meselesi', s. 159.

²¹ William Chittick, *Hayal Âlemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, çev. Mehmet Demirkaya, Kaknüs Yay., İstanbul 1999, s. 220.

²² İbn Arabî, *Fususü'l-Hikem*, çev. Nuri Gençosman, MEB Yay., İstanbul 1992, s. 75.

²³ Chittick, *Hayal Âlemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, s. 195, 196.

Dinî çeşitlilik hususunda İbn Arabî ve Mevlânâ'dan²⁴ ilham alan gelenekçi ekole mensup Frithjof Schuon, şöyle demektedir: 'Yeryüzünde birbirinden farklı ırklar bulunmaktadır; bu farklılıklar 'geçerlidir', çünkü ne 'yanlış' ne de 'doğru' ırk vardır demek mümkündür. Aynı şekilde farklı dillerin de olduğunu müşahade ediyoruz ve kimse onların meşruiyetini tartışmamaktadır. Benzer durum bilimler ve sanatlar için de geçerlidir. Bu çeşitliliğin din düzeyinde var olmaması düşünülemez; yani farklı beşeri toplulukların farklı ilahi mesajlara –form açısından, içerik açısından değil- muhatap olmaması şaşırtıcıdır. Fakat nasıl, insan bir ırk çerçevesinde 'Beyaz' yahut 'Sarı' olarak değil de, insan olarak görülüyorsa ve her dil kendi çerçevesi içerisinde diller arasında bir dil olarak değil de 'dil' olarak kabul ediliyorsa, tıpkı bunun gibi her din kendi düzeyinde hiçbir mukayeseye –ki bunun, hâsıl edilecek gaye için bir manası yoktur- yer vermeyecek şekilde 'din' olarak algılanır; yani 'din' demek 'tek din' demektir; daha açık bir ifadeyle bir dini yaşamak tüm dinleri yaşamak demektir'.²⁵ Genel anlamda gelenekçi ekole göre demek istenmektedir ki farklılık ve çeşitlilik ilahi tecellinin farklı dil, düşünce ve kültür tarzlarında ifade edilme biçimleridir.²⁶

Son tahlilde dinî çeşitlilik ya da farklılık, farklı dinlerin veya inançların kurtuluş için teklif ettiği alternatif yolları, öğretileri ve paradigmaları ifade etmektedir.²⁷ Diğer bir bakış açısına göre de dinî çeşitlilik hem kurtuluş hem de hakikat iddialarına uygulanabilmelidir. Yani, dinî tekellilik, kapsayıcılık ve çoğulculuk adı altında ifade edilen üçlü sınıflamaya

²⁴ İbn Arabî, Mevlânâ ve Yunus Emre gibi sufilerin dinî tecrübelerinin dinî çeşitlilikle ilişkisi hususundaki daha geniş tahliller için bkz. Cafer Sadık Yaran, 'İbn Arabî, Mevâlâna ve Yunus Emre'ye Göre 'Öteki'nin Durumu', *İslam ve Öteki Dinlerin Doğruluk Kurtarıcılık ve Birarada Yaşama Sorunu*, Kaknüs Yay., İst. 2001, s. 307-345; Hüsameddin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ank. 1990, s. 62; Halil Yanbul, *13. Yüzyıl Anadolu Halk Sufizminde Dinsel Çoğulculuk: Mevlana Örneği*, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2003, s. 41 vd.

²⁵ Frithjof Schoun, *Varlık, Bilgi ve Din*, çev. Şehabettin Yalçın, İnsan Yay., İstanbul 1997, s. 126; Frithjof Schoun, *Dinlerin Aşkın Birliği*, çev. Yavuz Keskin, Ruh ve Madde Yay., İstanbul 1992, s. 36, 37.

²⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, çev. Şehabeddin Yalçın, İnsan Yay., İstanbul 1995, s. 83.

²⁷ Quinn&Meeker, 'Introduction', *The Philosophical Challenge of Religious Deversity*, s. 3.

kurtuluş ve hakikat iddiası bağlamında bakılmaktadır.²⁸ Başka bir deyişle söz konusu üç paradigma özellikle kurtuluş ve hakikat kavramları etrafında tanımlanmaktadır.²⁹

Daha önce de belirtildiği gibi, çağdaş din felsefesinde dinî tekelcilik/dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk şeklinde üç farklı modelden bahsedilmesi, olağan bir tutum olmuştur. Söz konusu paradigmaların isimlendirilmesi de yaygın anlayışlar çerçevesinde oluşturulmuştur. Ancak bu adlandırmalar bazı handikapları da içermektedir. Söz gelişi, 'dışlayıcılık' kelimesi, kavramın ontolojisi dolayısıyla olumsuz bir anlamı da ihtiva etmektedir. Batı literatüründeki '*exclusivism*' kavramının 'dışlayıcılık' şeklinde çevrilmesinden kaynaklanan bu adlandırma, daha işin başında modelin olumsuz bir tutum olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla her ne kadar aynı anlama geliyor olsa da ilk bakıştaki söz konusu olumsuz bir algılamayı bertaraf etmek için, 'tekelcilik' tarzındaki bir kullanımın daha uygun olacağını düşünmekteyiz.

Dinî Çeşitlilik paradigmaları/modelleri

Burada dinî çeşitlilik tartışmalarının zeminini oluşturan üç modeli genel hatları ile görmeye çalışacağız. Bu üç model ya da paradigma yaygın kullanımıyla, dinî tekelcilik/dışlayıcılık, dinî kapsayıcılık ve dinî çoğulculuktur.

a. Dinî Tekelcilik

Türkçeye 'tekelcilik' veya 'dışlayıcılık' olarak tercüme edilen model bağlamında konuşulduğu zaman doğal olarak *exclusivism* (dışlayıcılık/tekelcilik), *particularism* (hususiyetçilik), *absolutism* (mutlaklık) ve *restrictivism* (kısıtlayıcılık) gibi farklı yaklaşım ve anlama biçimlerinden bahsetmek kaçınılmaz olmaktadır.³⁰ Bazı yorumcular dinî çeşitliliğin diğer paradigmalarını da tekelcilik ya da dışlayıcılık merkezli tanımlamaktadırlar. Yani dinî tekelcilik/dışlayıcılık, katı tekelcilik/dışlayıcılık (*hard exclusivism*); kapsayıcılık, ılımlı tekelcilik/dışlayıcılık (*soft exclusivism*); çoğulculuk ise aşırı ılımlı tekelcilik/dışlayıcılık (*extrasoft*

²⁸ Hick, *İnançların Gökkaşığı Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, s. 58.

²⁹ Mahmut Aydın, 'Dinsel Çoğulculuk Üzerine Bir Müslüman Mülâhazası', *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 88.

³⁰ Bkz. Köylü, 'Dinsel Dışlayıcılık (Eksklusivizm)', s. 29.

exclusivism) olarak ifade edilmektedir.³¹ Buna göre tüm paradigmlar her halükarda tekelci/dışlayıcı bir özden hareket etmektedir. Diğer paradigmların da, mutlaka, bir şekilde tekelci/dışlayıcı forma sahip olduğu kabul edilmektedir.

Bu çerçevede dinî tekelcilik, doğruluğu ve kurtuluşu tek bir dinî gelenekle sınırlandıran; yalnızca tek bir dinî geleneğin doğru olduğunu ve kurtuluşa götüren yolun da sadece mensup olunan dinî geleneğin gösterdiği yol olduğunu ileri süren modelin adı olmaktadır.³² Buna göre dinî tekelcilik, en genel anlamıyla, 'doğru olan yegâne anlayış ve kavrayış benimkidir'³³ demektir. Dolayısıyla tekelcilik sadece tek bir dinin mutlak hakikate sahip olduğunu, bununla uyuşmayan diğer dinlerin ise yanlış olduğunu savunan ve mutlak hakikati içinde barındıran dinin mensuplarının nihai kurtuluşlarını sağlayacağını ileri süren paradigma olarak tanımlanmaktadır.³⁴

Bir başka ifadeyle dile getirmek gerekirse, sadece tek bir doğru din vardır ve bu tek doğru dinin dışında olan tüm dinî gelenekler ve inançlar yanlıştır. Dolayısıyla bu tek doğru dinin temel hedefi, uzlaşmaz bir tutumla diğer dinlerin taraftarlarıyla karşı karşıya gelip onları sahip oldukları dinî geleneklerden vazgeçirerek kendi dinî geleneğine döndürmektir. Yani kendi dışındaki diğer bütün dinî geleneklerin yerini almaktır. Demek oluyor ki sadece bu tek doğru din sayesinde insanlar Tanrı tarafından kabul edilebilir hale gelir ve neticede de kurtuluşa ulaşırlar. Çünkü bu tek doğru dinin dışında kalan dinlerin mensupları ne kadar dindar, ahlaklı ve yüce şahsiyetler olursa olsunlar ve ne kadar kendi bulduklarını dinin geleneklerini yerine getirirlerse getirsinler yine de kurtuluşa

³¹ Bkz. David Basinger, *Religious Diversity A Philosophical Assessment*, Ashgate, New York 2002, s. 5 vd.; M. Kazım Arıcan, 'Religious Diversity A Philosophical Assessment (Dinî Çeşitlilik: Felsefi Bir Değerlendirme)', David Basinger, Ashgate, New York, 2002', (Kitap Tanıtımı), CÜİF Dergisi, cilt X/1, 2006, s. 287, 289.

³² John Hick, *Problems of Religious Pluralism*, St. Martin's Press, New York 1985, s. 31; David Basinger, 'Religious Diversity: Where Exclusionist Often Go Wrong', *International Journal For Philosophy of Religion*, 47, 2000, s. 43; Quinn, 'Religious Diversity and Religious Toleration', s. 57.

³³ Hanifi Özcan, *Maturidi'de Dinî Çoğulculuk*, MÜİF Vakfı Yay., İstanbul 1995, s. 11.

³⁴ Aslan, 'Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk', s. 146, 147; Ruhattin Yazoğlu, 'Giriş', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, Derleyen ve Çeviren: Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, İz Yay. İst. 2006, içinde, s. 9.

ulaşmaları mümkün değildir. Onların dinleri tek doğru ve mutlak dine göre eksiktir ve bundan dolayı da taraftarlarını Tanrı'ya ve dolayısıyla da kurtuluşa ulaştıramazlar. Bu nedenle Tanrı tarafından kabul edilmek ve kurtuluşa erişmek için tüm insanların bu tek doğru dini benimseyip onun gereklerini yerine getirmeleri gerekir.³⁵

Öyle anlaşılmaktadır ki, dinler tabii olarak kendilerinin eşsiz, biricik ve evrensel olduğu iddialarına yer vermektedirler. Bu bağlamda büyük dünya dinleri olarak adlandırılan dinlerden her biri, kendinin yegâne doğru din olduğu ve kurtuluş için en doğru yolu insanlara öğreten vahye sahip bulunduğu iddiasındadır. Kendisinin dışında başka doğru din ve kurtarıcı vahiylerin de olduğu şeklindeki ifadeler, bu dinî geleneklerin kendi mutlaklık iddialarıyla tezat teşkil etmektedir.³⁶

Dinî tekelcilik, hakikat ya da gerçeğin yalnızca bir dinî geleneğe ait olduğunu ve ancak bu dinî inanç sistemine bağlı insanların kurtulabileceğini savunan ve diğer dinlerin, insanların kurtuluşu açısından olumlu bir anlam ifade etmediğini ya da bunların kesinlikle insanı kurtaramayacağını ileri süren dışlayıcı, partikularist ve kurtuluştaki tekelci anlayışın adı olmaktadır.³⁷ Bu anlayışa muzafferiyetçi tutum da denilebilmektedir. Buna göre 'ben doğrudum, sen yanlışsın, haydi doğru cehenneme' formülü ile özetlenen muzafferiyetçinin dini, tek hakiki ve mükemmel din olmaktadır. Diğer tüm dinler ise en iyi ihtimalle ya eksik veya daha kuvvetli bir ihtimalle sahte ve kötüdür.³⁸

Doğruluğu, dolayısıyla üstünlüğü yalnızca kendi geleneğine inhisar eden diğer bir anlamda, kendi geleneğini üstün görerek başka gelenekleri dışlayan tutuma 'tekelci veya dışlayıcı' model denilmektedir.³⁹ Çağdaş Batı düşüncesinde tekelcilik ya da dışlayıcılık söz konusu edildi-

³⁵ Mahmut Aydın, 'Sunuş', John Hick, *İnançların Gökkuşağı Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, çev. Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, içinde, s. 22.

³⁶ Mahmut Aydın, 'Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk', *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, içinde, s. 15.

³⁷ Şinasi Gündüz, *Küreselleşme ve Din*, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 83.

³⁸ Bernard Lewis, 'Ben Doğrudum, Sen Yanlışsın, Haydi Doğru Cehenneme' Medeniyetlerin Buluşması ve Dinler', çev. Mahmut Salihoglu, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi III* (2003), Sayı: 4, s. 133.

³⁹ John Hick, 'Religious Pluralism', *The Encyclopedia of Religion*, (Ed.) Mircea Eliade, New York 1987, s. 331.

ğinde ise, çok tabii olarak bu modelin arka zemininde bulunan inanç ya da din Hıristiyanlık olmaktadır.

Tekelci paradigma, özellikle Hıristiyanlığın yaklaşımını yansıtmakla birlikte, bütün dinî gelenek mensuplarının büyük bir çoğunluğu tarafından kabul edilmektedir.⁴⁰ Alan Race'a göre ise, dinî tekelciliğe, Yeni Ahitte en çok Pavlus'un mektuplarında rastlanmaktadır.⁴¹

Tekelcilik, tek ya da belirli bir dinin argüman ve kavramlarına dayanan bir modeldir. Bütün inanç ve dinleri dışlayarak, sadece tek bir dinin tek kurtuluş yolu olduğunu ve bundan başka kurtuluş imkânı bulunmadığını kabul etmektir. Bu modele göre yeryüzünde sadece kişinin kendi inandığı din, biricik doğru dindir ve bunun dışındakilerin tamamı batıldır. Söz gelişi tekelci tutumla Hıristiyanlığa bakılacak olunursa, Hıristiyanlık, Hıristiyanlarla sınırlı tek ve biricik iman ve kurtuluşun olduğu bir inanç olarak tanımlanacaktır. Hıristiyan tekelcilere göre cennet de sadece Hıristiyan olanların gireceği bir yerdir. Dolayısıyla orası Hıristiyanların tekelindedir. Bu anlayış yüzyıllardır özellikle Hıristiyanlar tarafından savunulmuş ve bazı resmi kayıtlarla da kutsallaştırılmıştır. Nitekim Floransa Konsil'inde söz konusu tekelci ve dışlayıcı tutum en katı bir tarzda ifade edilmiştir: 'Katolik Kilisesi dışında, sadece paganlar değil Yahudiler, heretikler ve bölücüler de dâhil hiç kimse kurtulamaz; Kilisenin dışında kalanlar şeytanın ve onun yardımcılarının hazırladığı sonsuz ateşte kalacaklardır. Ancak hayatları sona ermeden Kiliseye katılırlarsa kurtuluşa hak kazanırlar'.⁴² Dolayısıyla bu modelin ilk savunucularına göre, ilahi realiteye gerçek anlamda cevap veren tek ve yegâne din Hıristiyanlıktır. Sonuç olarak bu tutumun temel anlayışını, insanlığın kurtuluşundaki Tanrı'nın rolü oluşturmaktadır.⁴³

⁴⁰ Köylü, 'Dinsel Dışlayıcılık (Exclusivism)', s. 59.

⁴¹ Race, *Christians and Religious Pluralism*, s. 40.

⁴² William L. Rowe, *Philosophy of Religion, An Introduction*, California: Wadsworth Publishing Company, Belmont 1993, s. 176.

⁴³ Richard H. Drummond, *Toward A New Age in Christian Theology*, Orbis Books, New York 1985, s. 20; R. Douglas Geivett, W. Gary Phillips, 'A Particularist View: An Evidentialist Approach', *More Than One Way?* (Ed. Dennis L. Okholm, Timothy R. Phillips, Zondervan Publishing House, Michigan 1995, s. 214; Paul F. Knitter, *Theologies of Religions*, Orbis Books, New York 2002, s. 19 vd.

Daha açık ifadesiyle tekelcilik, kurtuluşun Hıristiyanlığa özgü olduğunu ileri sürmektedir. Daha özelde ise geleneksel Katolik dogmaya göre Kilise dışında kurtuluş yoktur. Söz konusu tekelci tutum, zımnen II. Vatikan Konsili'nde ve keza Papa II. John Paul'un ilk genelgesi olan *Redemptor Hominis*'de tekrar edilmiştir. Bu genelgeye göre Papa 'hiçbir istisna olmaksızın herkesin İsa tarafından kurtarıldığını' söylemektedir. Böyle bir tekelci kurtuluş anlayışında bazı son derece muhafazakâr Katoliklerle bazı Protestan kökten dinciler kalmıştır. Bunlara göre de İncil'le karşılaşmayan ya da onu kabul etmeyen insanlığın çoğunluğunu, Tanrı ebedi cezaya çarptıracaktır.⁴⁴

Bu bağlamda tekelcilik, fundamentalist Katoliklerin bir kısmı tarafından güçlü bir şekilde savunulurken, bilhassa Katolik olmayan birçok fundamentalist Protestan tarafından daha fazla benimsenmekte ve savunulmaktadır. Hıristiyan teolojisinde hâlâ çok canlı ve aktif olan tekelci tutumun amacı, İsa'yı bilmeyen başka dinden olan insanlara tarihsel olarak hâkim Hıristiyan imanını kabul ettirmektir, denilebilir. Bu karakterdeki tekelcilik, detayları daha sonra tekrar ele alınacak olan öğretisel/doktrinal, kurtuluşçu/soteriolojik ve tecrübî/experimental tekelcilik ya da dışlayıcılık şeklinde üç tarzda değerlendirilebilmektedir.⁴⁵

Tekelci modelin son dönemlerdeki en önde gelen temsilcileri; Karl Barth, Emil Brunner, Alister E. McGrath ve Hendrik Kraemer'dir. Bu dört teologun görüşlerinden etkilenen başka tekelciler olmakla birlikte bilhassa Kraemer'in fikirlerinden beslenerek tekelci tutumu benimseyen ve savunan Hıristiyan teolog ve düşünürler de söz konusudur. Bunlar arasında dikkat çekenler ise Protestan mezhebine mensup Stephen Neill, Leslie Newbiggin ve Norman Anderson; Katolik Cizvit Misyoner Henricus van Straelen, teolog Hans von Balthasar ve oryantalist Poul Hacker'dir.⁴⁶ İlerleyen bölümlerde bunlar arasından belli bir sisteme oturmuş tekelci modeli savunanların fikirlerini ayrı ayrı ele alıp üzerinde detaylıca durmaya çalışacağız.

⁴⁴ Hick, *İnançların Gözkaşığı Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, s. 54.

⁴⁵ Mevlüt Albayrak, *Felsefe ve Din, Din Felsefesine Giriş*, Asil Yayınları, Ankara 2007, s. 282.

⁴⁶ Mustafa Çakmak, *John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Dışlayıcılığa Yöneltilen Eleştiriler*, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2002, s. 40, 41.

b. Dinî Kapsayıcılık

Türkçeye kapsayıcılık, indirgemecilik veya inhisarcılık şeklinde çevrilebilen *Inclusivism*, dinî anlamda belli bir din veya inanç sisteminin kurtarıcı hakikat veya nihai gerçeğin en doğru, en mutlak ya da en mükemmel ifadesi olarak kabul edilmesi yanında, bu hakikati gerçekleştirebildiği oranda diğer dinler veya inanç sistemlerinin de insanı kurtarabileceği düşüncesidir.⁴⁷

Dinî kapsayıcılık (*Religious Inclusivism*), gerçekte sadece bir dinî inancın doğru olduğundan hareket etmekle birlikte, diğer dinî inanç sahiplerinin dolaylı da olsa söz konusu inancın kapsamına dâhil edilebileceğini öngören bir yaklaşımdır. Bu nedenle bu yaklaşımın da özünde bir tür tekelcilik bulunmaktadır. Ancak dinî tekelcilikten veya dışlayıcılıktan farklı olarak, dinî kapsayıcılık diğer din ve inançların çeşitli nedenlerle dışlanması yerine, geniş anlamda doğru olduğu düşünülen inancın zayıf ve bilinmeyen formları olarak ele alınabileceğini göstermeye çalışmaktadır. Dolayısıyla belli bir dinin doğruluğunu merkeze koyan böyle bir yaklaşıma değişik dinî geleneklerde rastlamak mümkündür.⁴⁸

Dinî kapsayıcılık, 'kurtuluşun diğer dinler aracılığıyla da mümkün olmakla birlikte, kurtuluşa ulaştıran asıl yolun Hıristiyanlık olduğunu' iddia eden bir paradigmadır. Söz konusu yaklaşım Hıristiyanlık kaynaklı olduğu için onun sistemli hale gelmesi de Hıristiyanlık eksenli yaklaşımlarda mümkün olmaktadır.⁴⁹

Kapsayıcılığa göre her bir büyük dünya dininin içinde ve dışında kurtuluş vuku bulmaktadır. Fakat her nerede cereyan ederse etsin, kapsayıcılar onun İsa'nın işi olduğu konusunda ısrar ederler. Bu anlayışta olanlara göre kurtuluş, İsa'nın çarmıhtaki kefaret edici ölümüne bağlıdır. Ancak o, sadece Hıristiyanlığa özgü olmayıp, ilke olarak bütün insanlar için geçerlidir. Böylece diğer dünya dinlerinin taraftarları Hıristiyan kurtuluşuna dâhil edilmektedir. Dolayısıyla her nerede ve her ne zaman olursa olsun kurtuluş, ziyadesiyle Hıristiyan kurtuluşudur. Yahudi, Müslüman, Hindu, Budist ve diğerlerinden kurtulanlar ise İsa'yı kurtuluşla-

⁴⁷ Gündüz, *Küreselleşme ve Din*, s. 83.

⁴⁸ Reçber, 'Dinî Çeşitlilik', s. 156.

⁴⁹ Aslan, 'Batı Perspektifinden Dinî Çoğulculuk', s. 151; Yazoğlu, 'Giriş', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, s. 9.

rının kaynağı olarak bilsinler ya da bilmesinler ancak İsa vasıtasıyla kurtuluşa erişebilirler.⁵⁰

Batıdaki 16. ve 17. yüzyıllardaki coğrafi keşifler, Hıristiyanlık bağlamında, İsa'yı hiç duymamış olan, bununla birlikte inançlarında ve davranışlarında pek çok güzellikler bulunan insanların varlığını ortaya çıkarmıştır. Bu durumu dikkate alan teologlar, sadece Hıristiyanlığın doğruluğunu ve kurtarıcılığını benimseyen tekelci tutumu savunmanın zorluğunu görmüşler ve bu anlayışı 19. yüzyılın ortalarından itibaren yumuşatmaya çalışmışlardır. Böylece kurtuluşa erişeceklerin kapsamı biraz daha genişletilmiş ve doğru din addedilen Hıristiyanlığı bilme imkânına sahip olmadan ölenler de bu dairenin içine alınmaya çalışılmıştır.⁵¹ Dolayısıyla kapsayıcılığa göre Tanrı, bütün dünyada hâzır ve nâzır olduğundan, Tanrı'nın inayeti de şu ya da bu şekilde, tüm insanlar arasında işlemektedir. Ayrıca o, insan neslinin kurtuluşunda dinin, tam bir kurtuluşun sadece kendisinde bulunduğu Mesih'in müjdesine hazırlayıcı bir rol oynayabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmaktadır.⁵²

Şu halde dinî tekelcilik gibi Batıda ilk kez teşekkül eden kapsayıcı modele göre⁵³ kurtuluş, sadece İsa Mesih yoluyla olmakla birlikte, Tanrı bütün dünyayı yarattığına, İsa Mesih tüm insanlık için çarmıhta öldüğü-

⁵⁰ Hick, *İnançların Gökkuşağı Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, s. 55.

⁵¹ Cafer Sadık Yaran, 'Dinsel Kapsayıcılık (İnkülvizm)', *İslam ve Öteki Dinlerin Doğruluk, Kurtarıcılık ve Bir Arada Yaşama Sorunu*, (Ed.) Cafer Sadık Yaran, Kaknüs Yayınları, İst. 2001, s. 68, 69.

⁵² Clark H. Pinnock, 'An Inclusivist View', *More Than One Way? Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, (Ed.) Dennis L. Okholm, Timmoty R. Phillips, Zondervan Publishing House, Michigan 1995, s. 98.

⁵³ 20. yüzyılın ikinci yarısında II. Vatikan Konsili'nde öteki dinlerle ilgili daha pozitif görüşler dile getirilmeye çalışılmıştır. Buna göre Hinduizm, Budizm ve İslam gibi inançlar doğru ve kutsal şeyler içerdikleri gibi, her insanı aydınlatıcı hakikatlere sahiptirler. Dolayısıyla, kendi hatası olmaksızın İsa'nın İncili ya da Kilisesi'ni bilmeyen, ancak buna karşın samimi olarak Tanrı'yı arayanlar ve vicdanlarının sesine uyarak iyi bir hayat yaşamaya çalışanlar da ebedi kurtuluşa erişebileceklerdir. Bir başka ifadeyle, kendi hataları olmaksızın Mesih'in İncil'inden ve Kilisesi'nden habersiz olan, yine de samimi olarak Tanrı'yı arayanlar ve ilahi lütuf yardımıyla vicdanlarının sesi vasıtasıyla onlara bildirildiği üzere onun murad ettiğini yapmaya çalışanlar, ebedi saadete kavuşabileceklerdir. John Hick, *God and the Universe of Faiths: Essays in the Philosophy of Religion*, Macmillan, London 1989, s. 125, 126; Paul F. Knitter, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, Orbis Books, Maryknoll, New York 1994, s. 123, 124.

ne ve Kutsal Ruh tüm yaratıklara hayat verdiğine göre, bu kurtuluş tüm insanları da kapsamaktadır. Dinî kapsayıcılık denilen bu tutuma göre, Hıristiyan olmayanlar da Hıristiyan kurtuluşunun kapsamına girmektedir.⁵⁴ Bu nedenle kapsayıcılık, bilhassa Roma Katolik Kilisesi başta olmak üzere, Hıristiyanlığın 1960'lı yıllardan sonra, öteki dinlerle ilgili anayol modeli olarak nitelenmektedir.⁵⁵ Kapsayıcı modele göre tek bir din kesin doğruluğu temsil etmekte, diğer dinler değersiz ve şeytani görülmek yerine, kesin doğru olan bu dinin bazı yönlerini yansıtıcı ya da ona doğru bir yönelim olarak kabul edilmektedir.⁵⁶ Zira derecelilik esasına göre farklı dinler, farklı doğruluk ve kurtarıcılık derecelerine sahiptirler. Bu nedenle ilahi lütuf, bütün dinlerde farklı derecede sergilenmiş olabilir.⁵⁷ Her ne kadar bu modele göre, diğer dinler hakkında yeni ve olumlu şeyler söylenmekle birlikte, yine de kurtuluş için, Kilise zorunludur iddiası sürdürülmektedir. Dolayısıyla sadece her şeyi kapsayıcı kurtuluş yolu olan Mesih'in Katolik Kilisesi aracılığıyla kurtuluş yolu bulunabilir.⁵⁸

Kapsayıcılara göre, kendi dinleri doğruluk ve kurtarıcılık gibi değerlere sahip olmakla birlikte, öteki dinler de göreceli bir değere sahiptir. Bu modele göre bütün dinler toptan ya da tamamen yanlış ve müntesipleri de ebedi helâke müstahak sayılmadıkları gibi, tüm dinlerin hepsi de birbirine eşit görülmez. Dolayısıyla kapsayıcı model, bir dinin merkezliğini kabul etmekle birlikte, öteki din mensuplarını da hoşgörüyü karşılamaktadır.⁵⁹

Genel olarak belirtmek gerekirse, Hıristiyan kapsayıcılığının iki şekli söz etmek mümkündür. İlki, kurtuluşa ermek için bir kimsenin kişisel olarak İsa'yı rabb ve kurtarıcısı olarak kabul etmesi gerektiğini, fakat bu dünya hayatında onunla karşılaşmayanların muhtemelen ölüm-

⁵⁴ Pinnock, 'An Inclusivist View', s. 98; Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 323; Yaran, 'Dinsel Kapsayıcılık (İnkusivizm)', s. 67.

⁵⁵ Knitter, *No Other Name?*, s. 135.

⁵⁶ Hick, 'Religious Pluralism', s. 331; John Hick, 'The Non-Absoluteness of Christianity'; *The Myth of Christian Uniqueness*, John Hick, Paul F. Knitter (Eds.), SCM Press, London 1987, s. 20, 22.

⁵⁷ Peterson, vdi., *Akl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, s. 400, 401; Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 229.

⁵⁸ Knitter, *No Other Name?*, s. 124.

⁵⁹ Hick, 'Religious Pluralism', s. 331.

den sonra, yani ahirette onunla karşılaşacaklarını savunarak, kurtuluşu geleneksel kavramlarla tanımlamaktadır. Bu anlayış, Tanrı'nın insanlığın çoğunun kendi hataları olmaksızın ebedi kayıpta olduklarını öngördüğünü kabul etmeyen muhafazakâr Hıristiyanlar arasında artarak kabul görmektedir. Bunun son Protestan örneği, Richard Swinburne'un *Responsibility and Attonment* (Sorumluluk ve Kefaret) adlı eseridir. Son Katolik örneği de Rahip J. A. DiNoia'nın *The Diversity of Religion* (Dinin Çeşitliliği) adlı eserinde dile getirdiği, 'geleceğe görünümlü Hıristiyan dinler teolojisi'dir. Kapsayıcılığın ikinci şekli ise insanoğlunun fiili transformasyonu ve onlar vasıtasıyla da toplumun transformasyonunu öngören kurtuluş, olarak daha geniş kurtuluş anlayışıyla uygunluk içindedir. Bu yaklaşım Hıristiyanlık içinde olduğu kadar, kurtuluşun onun dışında da vuku bulduğunu memnuniyetle tasdik edebilir.⁶⁰

Hıristiyan teolojisinde kapsayıcılık modeli ile en fazla özdeşleşmiş kişi Alman Katolik teolog Karl Rahner'dir (1904-1984). Ona göre Tanrı, tüm insanlığın kurtulmasını murad etmektedir. Tanrı bunu gerçekten istiyorsa, buna uygun bir biçimde davranacaktır. Yani bu, Tanrı'nın lütuf ve inayetinin herkese birden sunulması demektir. O'nun insanlığa karşı olan sevgisi ve inayeti dikkate alındığında, öteki insanların kurtuluşu için kötümser düşünmeyi bırakıp iyimser düşünmek gereklidir.⁶¹ Rahner'e göre Tanrı, insanların bizzat fitratına aşkın ya da evrensel bir vahiy yerleştirmiştir. Dolayısıyla bunun sayesinde, insanların kurtuluşu mümkün olabilmektedir.⁶²

Daha açık ifade etmek gerekirse, Rahner'e göre dinî kapsayıcılık retoriği, genel olarak dört şey ifade etmektedir: 1. Hıristiyanlık, bütün insanlığa hitap eden mutlak bir dindir; diğer dinler onunla aynı derecede ve eşit kabul edilemez.⁶³ 2. Hıristiyanlık, teolojik açıdan herkesin kurtul-

⁶⁰ Hick, *İnançların Göksağı Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, s. 55, 56.

⁶¹ Karl Rahner, 'Religious Inclusivism', *Philosophy of Religion: Selected Readings*, Ed. Michael Peterson, vdi., Oxford University Press, New York 1996, s. 503-513.

⁶² Knitter, *No Other Name?*, s. 125, 127.

⁶³ Acaba böyle bir anlayış nasıl kapsayıcı olarak değerlendirilebilir. Bu anlayış dinî tekelciliğin ya da dışlayıcılığın farklı bir söylemi olarak gözükmektedir. Hatta dinî tekelcilikten ve dışlayıcılıktan daha katı bir söylem niteliği taşımaktadır. Zira tüm dinler Hıristiyanlığa indirgenmektedir. Ayrıca mutlak ve evrensel din olarak Hıristiyanlık görüldüğü için, diğer dinlerin eşit ya da onunla aynı düzlem ve derecede olmasına hiçbir şekilde

masını amaçlayan Tanrı iradesinin eseridir. Bu irade kendini Mesih'le ifade etmiş, tarihi olarak da İsrail dinlerinde gerçekleşmiştir.⁶⁴ 3. Bir Hıristiyan başka dine mensup bir kişiyle karşılaşır, onu Tanrı'nın kurtarıcı rahmetinden mahrum ve günahkâr biri olarak telakki etmemelidir. 4. Kilise mensuplarının kendilerini seçilmiş ve kurtulmuş, başka din mensuplarını ise günahkâr zavallılar olarak görmeleri doğru değildir.⁶⁵

Böyle bir anlayışla hareket eden Rahner, öteki dinleri Hıristiyanlık kapsamı altına alacak şekilde 'isimsiz Hıristiyanlık'⁶⁶ ya da 'gizli iman'⁶⁷

imkân verilmemektedir. Oysa kapsayıcılıkta bir din mutlak, üstün ve kurtarıcı kabul edilirken öteki inançlara da kurtarıcılık imkân ve ihtimali verilmektedir. Ancak Rahner, 'Anonim Hıristiyanlık' teziyle, diğer ilahi din mensuplarının farkında olmadan Hıristiyan olduğunu ve bundan dolayı Tanrı'nın rahmetinden pay aldıklarını düşünürken, öteki inançları tamamen kendi inancı içerisinde eriten bir dinî dışlayıcılık ortaya koymuş olmaktadır. Yani ötekini yok sayan, hatta onun her halükarda mutlaka kendi inancına dönüşmesini salık veren ve ötekinin ancak kendi inancıyla ya da kendi inancına dönüşmesiyle Tanrı'nın rahmetine mazhar olacağını belirterek katı bir anlayış (dinî tekelcilik/dışlayıcılık) ortaya koymuş olmaktadır. Söz konusu anlayışta ötekini her halükarda kendileştirmeyi gerektiren tehlikeli bir anlayış gözlenmektedir. Dinî tekelcilikte ya da dışlayıcılıkta ise, benimsemesiniz de ötekinin inancı bir vakıa/olgu olarak kabul edilmektedir. Kurtarıcı addedilmese dahi öteki inancın eritimi ve mutlak manada kendi inancına dönüştürme söz konusu edilmemektedir. 'Anonim Hıristiyanlar' ya da 'İsevi Müslümanlar' gibi kavramlar, kaba bir ifade ile dinî ötekini 'kafalamaya' dönük dinî eritim çabalarını işaret etmektedir. Kısacası dinî kapsayıcılığın söz konusu anlayışı 'dinî ötekini kendine dönüştürmeyi hedefleyen' bir dinî eritimi, açık ve seçik olmayan farklı niyetleri amaçlarken, dinî dışlayıcılıkta dinî bir eritimden ziyade dinî mutlaklık ya da dinî tekelcilik anlamında daha açık ve seçik ya da daha net ve düz bir tavır görülmektedir.

⁶⁴ Böyle bir anlayış indirgemeci ve İsa Mesih merkezli bir karakter arzedip dinî tekelcilikten ya da dışlayıcılıktan pek de farklı gözükmemektedir.

⁶⁵ Aslan, 'Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk', s. 151, 152.

⁶⁶ Rahner, ilk defa Kilise Babası Aziz Justin (100-163) tarafından dillendirilen 'isimsiz Hıristiyanlar' anlayışını sistemli bir öğreti haline getirmeye çalışmıştır. O, diğer halkların kültürlerinde ve dinî sistemlerinde yer alan bazı hususları, Mesih'i vahyin ürünleri olarak değerlendirmiştir. Onun 'vaftiz edilmemiş Hıristiyanlar' olarak ifade ettiği halklar, bunları İsa Mesih vasıtasıyla elde etmişlerdir. Ancak onlar İsa Mesih'in farkında değildirler. O halde misyonerler, kendi kültürleri ve dinî sistemleri içinde o halklara İsa Mesih'i tanıtarak onların kurtuluşunu sağlamalıdır. Bkz. Francis A. Sullivan, *Salvation Outside the Church: Tracing the History of The Catholic Church Response*, Paulist Press, New York: 1992, s. 69; Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, s. 14, 14; John Hick, 'Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları', *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara

kavramını geliştirmektedir. Buna göre öteki din müntesiplerine, şu ya da bu bakımdan anonim yani isimsiz Hıristiyanlar olarak bakılmalıdır.⁶⁸ Böylece o, bir yandan Hıristiyanlığın mutlak bir din olduğunu kabul etmekte ve bu inancını korumak istemekte, diğer yandan da Tanrı'nın tüm insanların kurtulmasını irade ettiğini ileri sürmektedir. Bu hususta o, Hıristiyanlık öncesi dönemin dindarlarının durumunu, çıkış noktası almaktadır. O, Tanrı'nın Hıristiyanlık öncesinde yaşamış olanlara göstereceği lütfu, İsa hakkında bir şey duymamış olanlara da göstereceğine inanmaktadır.⁶⁹

Rahner'in 'anonim Hıristiyanlık' anlayışı, bir kısım Katolik teologlarca ve kapsayıcı modeli benimseyenlerce savunulsa da, Hans Küng gibi bazı düşünürlerce de eleştirilmektedir. Ona göre 'anonim Hıristiyanlık' fikri, tecrübî gerçeklere aykırıdır. Zira Budistler ya da Hindularda, Kili-se'ye doğru dinamik bir yönelim bulunmamaktadır. Söz konusu inançlar, kendi tabiatlarını korumayı sürdürmektedirler. Bunun yanında o, Rahner'in teorisini diyaloga da engel görmektedir.⁷⁰ Kısacası pek çok kapsayıcı, bu tabirin emperyalizm kokan ifadesinden rahatsızlık duymaktadır.⁷¹

Öte yandan Rahner'in 'anonim Hıristiyanlık' teorisine sıcak bakmayan Clark H. Pinnock da, kapsayıcı modelin önemli savunucularından birisidir. Ona göre teolojik açıdan tutarlı ve kutsal metinlere uygun olması hasebiyle kapsayıcılık, hem Tanrı'nın kurtarıcılık iradesine ya da lütfuna uygun olması hem de öteki dinlerdeki kutsallıktan ve aziz insanların varlığından dolayı en makul tutumdur. Bununla birlikte kapsayıcılık, İsa aracılığıyla kurtuluşun hususiliği ve Tanrı'nın günahkârları kur-

Okulu Yay., Ank. 2005, s. 64, 65; Wright, *Thinking Clearly About The Uniqueness of Jesus*, s. 61, 62 vd.

⁶⁷ Aydın, 'Dinsel Çoğulculuk Üzerine Bir Müslüman Mülâhazası', s. 88.

⁶⁸ Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 127; Jacques Dupuis, *Toward a Christian Theology of Religious Pluralism*, Orbis Books, New York 1997, s. 143, 144 vd.

⁶⁹ Peterson, vdi., *Akl ve İnanç*, s. 400; Peterson, vdi., *Reason and Religious Belief*, s. 229; Hick, *God and the Universe of Faiths*, s. 125, 130.

⁷⁰ Knitter, *No Other Name?*, s. 131, 135.

⁷¹ Hick, *İnançların Gökkuşuğu: Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, s. 55.

tarma planının evrenselliği nedeniyle, tekelcilik ve çoğulculuk arasında orta bir alanda bulunmaktadır.⁷²

Hıristiyan dünyasında, yukarıda dile getirilen yaklaşımlar sadece Rahner gibi birkaç düşünürün yaklaşımı değildir. Katolik Kilisesi ve Dünya Kiliseler Birliği'nin tekelci paradigmayı kısmen yumuşatıp belki de kapsayıcılığa yaklaşarak, diğer din mensuplarıyla diyalog konusunda ciddi adımlar attığı görülmektedir.⁷³

Konsil sonrası dönemde, hakikat ve kurtuluş açısından ötekinin durumuna ilişkin kapsayıcı yorum, Katolik teologlar arasında genel bir kabul görmüştür. Ayrıca, Katolikler kadar yaygın olmasa da Protestan ve Ortodoks çevrelerde de birçok ilahiyatçı, kapsayıcı teori doğrultusunda bir yaklaşım tercih ettiler. Bazıları açısından kapsayıcılık, tekelcilikten çoğulculuğa uzanan yolda bir köprü görevini üstlendi. P. Knitter'in ifade ettiği gibi⁷⁴ E. Troeltsch, R. Panikkar ve T. Driver gibi birçok düşünür, kapsayıcı kristosentrizmden çoğulcu teosentrizme geçtiler. Ancak, kapsayıcılıktan çoğulculuğa geçen bu düşünürlerin aksine, hâlâ kristosentrik kapsayıcılığı tercih eden Hıristiyan teologların sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Hatta Roma Katolik ilahiyatçıları arasında kapsayıcı bakış açısının genelde egemen olduğu söylenebilir.⁷⁵ Bu arada, yine Knitter'in ifadesiyle,⁷⁶ kapsayıcılıkla çoğulculuk arasında iki arada bir derede kalan birçok kararsızlar vardır.⁷⁷

Katolik Kilisesinin resmi yaklaşımında belirtilen şu iki noktanın özellikle altını çizmek gerekir. Öncelikle Kilise, tekelci ya da dışlayıcı bağlamdaki geleneksel 'Kilise dışında kurtuluş yoktur' dogmasını kapsayıcı bir yoruma tabi tutmakta ve bunu, kurtuluşun merkezinin Mesih ve Mesih Kilisesi olduğu, ancak bundan haberdar olmayan kimselerin de

⁷² Pinnock, 'An Inclusivist View', s. 101, 111, 119.

⁷³ Mahmut Aydın, 'Dinler Arası Diyalog', *İslamiyat Dergisi* sayı: 3, 2002, s. 17, 48; Yazoğlu, 'Giriş', *Dini Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, s. 10.

⁷⁴ Paul F. Knitter, 'Hans Küng's Theological Rubicon', *Toward Universal Theology of Religion*, (Ed.) Leonard Swidler, Orbis Books, New York 1987, s. 229.

⁷⁵ J.S. O'Leary, *Religious Pluralism and Christian Truth*, Edinburgh University Press, 1996, s. 19; John Hick, 'The Latest Vatican Statement on Christianity and Other Religions', *New Black*, 79: 934, 1998, s. 537.

⁷⁶ Knitter, 'Hans Küng's Theological Rubicon', s. 225.

⁷⁷ Gündüz, *Küreselleşme ve Din*, s. 101.

kendi dinî gelenekleri içerisinde ilahi rahmetle yüz yüze kalabilecekleri şeklinde açıklamaktadır. İkinci önemli husus ise, Hick'in belirttiği gibi,⁷⁸ bu yaklaşımlarıyla Kilise, öteki dinlerdeki inançlı kişilerin er geç Hıristiyan inancına geleceği yönünde güçlü bir kanaat taşımakta, dolayısıyla diğer dinî geleneklerdeki doğru ve kutsal şeyleri, kişileri Hıristiyan misyonuna hazırlayan unsurlar olarak görmektedir.⁷⁹

c. Dinî çoğulculuk

Çoğulculuk denildiğinde, birçok çoğulculuk çeşidinden, örneğin siyasi, kültürel, sosyal ve dinî gibi farklı çoğulculuk türlerinden söz edilebilmektedir. Bunlar arasında dinî çoğulculuk ise daha ziyade 'kutsal'la ilişkili olarak kendi inanç ve uygulamalarını temsil eden pek çok dinî geleneğin varlığına vurgu yapmaktadır.⁸⁰ Özellikle çağdaş din felsefesinde dinî çeşitlilik konusundaki en yaygın ve tartışmalı yaklaşımların başında 'dinî çoğulculuk' gelmektedir. Ancak dinî çoğulculuğu, 'dinî çokluk' ya da 'dinî çeşitlilik' kavramlarıyla karıştırmamak gereklidir. 'Dinî çokluk' veya 'dinî çeşitlilik' dinî inançların mevcut farklılığını ifade ederken, dinî çoğulculuk söz konusu farklılığı açıklamaya ve değerlendirmeye çalışan bir yaklaşımdır.⁸¹

Dinî çoğulculuk, özellikle küreselleşme sürecinde ön plana çıkan din anlayışı olarak gözükmektedir. Bu bağlamda dinî çoğulculuk, bütün dinleri, bilhassa yaşayan büyük dinleri, Tanrı'ya eşit seviyede ulaştıran yollar olarak kabul eden modelin adı olup hakikat değeri açısından aralarında ayırım yapmayı reddetmektedir. Dinî çoğulcu açısından Tanrı'ya ulaştıran pek çok dinî yol bulunmaktadır. Dinî çoğulculuk, günümüzün hâkim anlayışları olan çok kültürlülük, görecelilik ve postmodernizm gibi olgularıyla uyum içinde olup, çeşitli dinlerin hakikat iddiasında bulunmaları sorununun da 'demokrasi' aracılığıyla çözebileceğini kabul etmektedir. Ayrıca dinî çoğulculuk ve kültürel çoğulculuk arasında önemli bir farklılık olduğuna işaret edilmelidir. Çeşitli dinlerin kendilerini serbestçe ifade edebilmelerine imkân tanımaya 'kültürel çoğulculuk'

⁷⁸ Hick, *God and The Universe of Faiths*, s. 26.

⁷⁹ Gündüz, *Küreselleşme ve Din*, s. 100, 101.

⁸⁰ Ruhattin Yazoğlu, 'John Hick'in Dinî Çoğulculuğunun Arka Planı', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, Derleyen ve Çeviren: Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, İz Yay. İst. 2006, içinde, s. 27.

⁸¹ Reçber, 'Dinî Çeşitlilik', s. 159.

denilirken, dinler arasında hakikat değeri açısından fark görmeyen, her dinin hakikat iddiasını eşit seviyede ve eş zamanlı olarak doğru kabul eden anlayışa da 'metafizik çoğulculuk' denilmektedir. Bu bağlamda birincisinin doğru olması, ikincisinin de mantıken doğru olmasını gerektirmeyecektir.⁸²

Bu bağlamda dinî çoğulculuğu kısaca ifade etmek gerekirse, bütün dinlerin ya da büyük dinlerin inançlarının aynı gerçekliğe delalet ettiğini ve böylece her birinin insanları eşit ölçüde kurtuluşa götürebileceğini ileri sürerek dinî inançlar arasındaki farklılıkların aşılabileceğini ileri süren bir yaklaşımdır.⁸³ Buna göre her dinî gelenek, kendi taraftarlarını kurtuluşa ulaştırma noktasında eşit geçerliliğe sahip olmaktadır.⁸⁴

Çağdaş din felsefesinin bir sorunu olarak dinî çoğulculuğu ele alan filozofları iki kategoride değerlendirmek mümkündür. John Hick, Wilfred Cantwell Smith ve Ninian Smart gibi bir kısım düşünür dinî çoğulculuk sorununu felsefi platformda; Paul Knitter ve John Cobb gibi konu hakkında fikir ileri sürenler de teolojik düzeyde ele almışlardır.⁸⁵

Batı düşünce geleneğinde çoğulcu modelin en önemli ilk temsilcisi olarak, Alman Liberal Protestan teologu Ernst Troeltsch gösterilmektedir. Onun, 1923'de '*Dünya Dinleri Arasında Hıristiyanlığın Yeri*' (*The Place of Christianity Among the World Religion*) isimli makalesinde ilk kez çoğulcu paradigmayı savunduğu dile getirilmektedir. Aynı dönemde Amerikalı filozof William Hocking de, 1932'de '*Misyonlar Yeniden Düşünmek*' (*Rethinking Missions*) adlı makalesinde çoğulcu paradigmayı gündeme getirmektedir. Her iki düşünür ve teolog da, dinlerin tarihi ve kültürel rölativizminin farkında olarak Hıristiyanlığın diğer dinlere oranla hiçbir zaman özel bir statü iddia edemeyeceğini savunmuşlardır.⁸⁶ Bu paradigma, daha sonra İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee tarafından da dile getirilmiştir. Modele asıl ününü sağlayan Wilfred Cantwell Smith ve John

⁸² Kılıç, 'Küreselleşme ve Din Üzerine', s. 62; Kılıç, 'Dinî Çoğulculuk Mu Dinde Çoğulculuk Mu?', s. 14.

⁸³ Reçber, 'Dinî Çeşitlilik', s. 159.

⁸⁴ Aydın, 'Dinsel Çoğulculuk Üzerine Bir Müslüman Mülâhazası', s. 87.

⁸⁵ Aslan, 'Dinî Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım', s. 18.

⁸⁶ Aslan, 'Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk Meselesi', s. 154; Yazoğlu, 'John Hick'in Dinî Çoğulculuğunun Arka Planı', s. 28.

Hick olmuştur.⁸⁷ Ancak dinî çoğulculuğun esas itibarıyla John Hick tarafından global bir din kuramı ve akımı olarak geliştirilmeye çalışıldığı ifade edilebilir. Bu paradigma aynı zamanda Hick'in genel din felsefesinin bir parçasıdır.⁸⁸

Dinlerin tekelci ya da inhisarcı tutumuna karşı Cantwell Smith, alternatif bir anlayış geliştirmektedir. Ona göre tekelci tarzda anlaşılan dinî anlayış, insanlığın gerçek dinî hayatını olduğu gibi tanımaya engel teşkil ettiği için tamamen terkedilmelidir. O, Batılı entelektüellerin İslam, Hinduizm ve Budizm gibi dinleri, kendi kültür dünyalarında ürettikleri kavramlarla tanımaya çalışmalarının sakıncalarına işaret etmiş ve onları, bu dinleri toplumda yaşayan halleriyle tanımaya ve takdir etmeye çağırmıştır. Onun bu çağırısı, dinleri birer fenomen olarak görmeyi ve aynı zamanda birer değer olduğu fikrini edinmeyi gerektirmiş, böylece dinî çoğulculuk modelinin temelleri atılmıştır.⁸⁹

Dinî çoğulculuk modelinin ve bilhassa John Hick'in dinî pluralizm hipotezinin oluşturulmasında en büyük katkıyı sağlayan Smith, bu hususta din, tarih ve kültür ilişkisine dikkat çekmektedir.⁹⁰ Smith, bir dinin tarihinde olan ve gözlemlenebilen bütün verileri, söz konusu toplumun dinî hayatının tarihi, ibadethaneleri, kutsal kitapları, kelamî sistemleri, ibadet biçimleri, hukuk ve sosyal müesseseleri, ahlak kodları ve mitlerini; kısacası nesilden nesile taşınabilecek ve tarihinin konusuna giren her

⁸⁷ Aslan, 'Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk Meselesi', s. 154.

⁸⁸ Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dinî Çoğulculuk*, Ayışığı Kitapları, İst. 2000, s. 18; Yazoğlu, 'Giriş', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, s. 11; Yazoğlu, 'John Hick'in Dinî Çoğulculuğunun Arka Planı', s. 28.

⁸⁹ Hick, *Problems of Religious Pluralism*, s. 31; John Hick, 'Hepsi Doğru Olduğunu İddia Eden Birçok İnanç', Çev. C. Sadık Yaran, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, (Ed.) Cafer Sadık Yaran, Etüt Yay. Samsun 1997, içinde s. 199 vd.

⁹⁰ W. Cantwell Smith'in dinî çoğulculuk anlayışı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion*, Foreword by John Hick, Fortress Press, Minneapolis 1991, s. 51 vd.; Mahmut Aydın, 'Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk', *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Derleyen: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay., Ank. 2005, s. 235-277; Mehmet Demirtaş, Wilfred Cantwell Smith'in Din Anlayışı, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2001, s. 54 vd.; Eugene Thomas Long, 'Cantwell Smith's Proposal For A World Theology', *Faith and Philosophy*, Vol. 4, No. 1, 1987, s. 3-11.

şeyi, birikimsel ya da büyüyen gelenek (*cumulative tradition*) olarak nitelendirilmektedir.⁹¹

Smith, dinî hayatla ilgili olguları 'iman' olarak adlandırmaktadır. Hick, dinî çoğulculuk hususunda kendisini etkileyen Smith'in 'iman' kavramına yüklediği anlama katılmakla birlikte kendi tarihsel araştırmalarına dayanarak 'iman' sözcüğünün, geleneksel Hind dinleri ailesinden ziyade sadece semitik çevrede kullanılmasından dolayı, ideal bir kavram olmadığını belirtmektedir. Bu bağlamda o, Smith'in manevi statüye işaret eden 'iman' terimini, bir kişinin 'Nihai Tanrısal Gerçeklikle' kurduğu ilişki olarak tanımlamaktadır.⁹²

Bundan dolayı Gerçeklik'in farklı şekillerde algılanması olağan bir durumdur. Aynı kültürel ve tarihsel alt yapıya sahip insanlar dahi, psikolojik yapı, zihni yetenek ve estetik hassasiyet bakımından tamamen farklı olabilmektedir.⁹³ Böylece Hick'e göre tarihsel olarak Nihai Gerçek, farklı dinî tecrübe akımlarında Yahve, Brahma, Vişnu, Şiva, Allah, Göksel Baba, Dharma, Tao ve Nirvana olarak somutlaşmıştır. Dolayısıyla dünyanın çeşitli ve değişik dinî gelenekleri gerçeğe mukabele etmek için farklı kanaat ve tecrübeler çerçevesinde, mitler ve semboller vasıtasıyla değişik teoloji, felsefe, kutsal tören, sanat formu, ahlak ve yaşam tarzları geliştirmişlerdir.⁹⁴

Yukarıdaki ifadelerle anlatılmak istenen şey; insanoğlunun söz konusu farklı psikolojik ve zihni yapısı, değişik dinî anlayışların ve tecrübelerin oluşmasına imkân vermektedir.⁹⁵ Söz gelişi Tevrat'ın Yahve'si, Yahudi tarihinin bir parçasıdır ve Yahudi halkıyla belli bir ilişki içerisindedir. Bir manada her dinin ulûhiyet anlayışı kendi tarihiyle bütünleşerek, o toplumun geçmiş dinî hayatı ile ilgili tarihi birikimin ayrılmaz bir parçası olmuştur.⁹⁶

⁹¹ Smith, *The Meaning and The End of Religion*, s. 139, 140, 141.

⁹² Hick, *Problems of Religious Pluralism*, s. 30.

⁹³ Chittick, *Hayal Âlemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, s. 74.

⁹⁴ Hick, *Problems of Religious Pluralism*, s. 104; John Hick, 'Religious Pluralism and Rationality of Religious Belief', *Faith and Philosophy*, Vol. 10, No. 2, 1993, s. 246, 248.

⁹⁵ Mustafa Eren, *Felsefî Bir Problem Olarak John Hick'in Dinî Pluralizme Bakışı*, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2001, 43.

⁹⁶ Özcan, *Maturidi'de Dinî Çoğulculuk*, s. 16.

Şu halde sözü edilen Nihai Gerçeklikle ilgili farklı tecrübe tarzları W.C.Smith tarafından birikimsel gelenek olarak adlandırılmaktadır. Bu gelenekler, tutarlı olarak iç ve dış unsurların zengin bileşimini oluştururlar ki, bu bileşim, onların yaşam tarzlarını, inanç yapılarını, bir takım kuralları ve yorumları, törenleri, mitleri, müzikleri, sanat formlarını, tarihi anmalar ve kahramanları içermektedir. Zira gelenekler, kendi sosyal ve kurumsal özellikleri ve eşsiz tarihleri ile dinî kültürleri oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu tür geleneklerin her biri, insanoğlunun kendi tasavvurunu da meydana getirmektedir.⁹⁷ Kısacası insanlar, büyük oranda sahip olduğu kültür tarafından şekillendirilmektedir.⁹⁸

Böylece Hick, Smith'in 'birikimsel gelenek' ve 'iman' arasında var olduğunu belirttiği ilişki sorusuna verilebilecek en iyi cevabın çoğulcu bakış açısı olduğunu savunmaktadır. Çünkü ona göre 'kurtuluş ve özgürleşmenin' bütün geleneklerde oluşabileceğini kabul ediyorsak, niçin insanın 'Nihai Gerçeklik'le olan ilişkisinde de çoğulculuğun olması gerektiği söz konusu edilmesin? Bu anlamda Hick'e göre çoğulculuk, insan varoluşunun benmerkezcilikten gerçeklik merkezine olan manevi dönüşüm sürecidir ki, bu dönüşüm farklı şekillerde tüm önemli dinî gelenekler içinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla kurtuluş ve özgürleşmenin tek bir biçimi olmayıp çoğulcu birçok şekilleri bulunmaktadır.⁹⁹

Hick, 'Diyalogdan Sonraki Adım' adlı makalesinde, bu adımı, kendi inançlarının gerçekten tek ve yegâne doğru inanç olduğu tarzındaki anlayıştan, yani onun imasıyla dinî tekelci ya da dışlayıcı tutumdan dinlerin çoğulluğu veya çeşitliliğine dayanan bir anlamda dinî çoğulculuğa geçiş olarak ifade etmektedir. Bu, ona göre farklı dinlerin yeni bir çeşit küresel din oluşturmak için birleşerek tek bir inanç meydana getirmesi değildir. Çünkü onun anlayışına göre insan olmamızın bir sonucu olarak dünya ölçeğinde oluşan büyük kültürler ve dinlerin oluşturduğu

---

⁹⁷ Bkz. Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 154 vd.; Hick, *Problems of Religious Pluralism*, s. 31.

⁹⁸ Hick, *İnançların Gökuşağı: Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, s. 43.

⁹⁹ Hick, *Problems of Religious Pluralism*, s. 34.

çeşitlilik, ortadan kaldırılması gereken bir şey değil, kutlanması ve anlaşılması gereken bir durumdur.¹⁰⁰

Bazı yorumculara göre dinî çoğulculuk ile dinî farklılık arasında bir ayırım yapmak gereklidir. Farklılık, farklı geleneklerin yan yana bir arada bulunmasını ifade etmektedir. Bununla birlikte farklılık, aynı toplum içinde soyutlamacılıkla ya da görmezden gelmeyle veya korkuyla örtüşebilmektedir. Farklı geleneklere mensup bireyler, birbirlerine karşı kayıtsız kalabilir ya da birbirinden kopuk olabilirler. Oysa çoğulculuk, kayıtsız kalmanın antitezidir. Bu nedenle bu tutum, bir kişiden bir başka inanca/imana sahip bir komşusunu bilmeye, onunla yaklaşmaya ve ilişkiler inşa etmeye girişmesini istemektedir. Dolayısıyla farklılıktan çoğulculuğa yönelmek, Tanrı'nın, ait olunan dinî toplulukların sınırlarının da ötesinde bilinebileceğini ve sadece normatif teolojik iddiaların sınırlandırılmayacağını keşfetmeyi de desteklemektedir.¹⁰¹

Benzer şekilde şayet dinî farklılıktan dinî çoğulculuğa doğru giden bir hareket, Tanrı'nın tek bir gelenek tarafından tek elde tutulan bir eşya ya da obje olmadığı düşüncesine hâkim olursa veya Tanrı'nın, bir başka ifadeyle mutlak varlığın tüm beşeri tanımlama ve tasvirin de ötesinde olduğuna inanırsa, bu durumda mevcut model için yani dinî çoğulculuk için Hinduizm geleneği, zengin bir kaynaktır.¹⁰²

Dinî çoğulculuk paradigması ve tartışmaları, son dönem modern batı teolojisinin ve din felsefesi çabalarının bir ürünü ve bilhassa Hıristiyan teolojisinin bir problemi olarak ortaya çıkmış gözükmektedir. Onun ortaya çıkış sebepleri arasında, çoğulculuk olgusunun Hıristiyan imanının hakikatiyle ilgili teologların güven kaybına bir işaret olabilir.¹⁰³ Bu anlamda dinî çoğulculuk, 'fenomenolojik olarak, dinler tarihinin, geleneklerin ve bunların her birindeki farklılıkların çeşitliliğini gösterdiğine;

¹⁰⁰ John Hick, 'Diyalogdan Sonraki Adım', çev. Mahmut Aydın, *Tek Dünya, Çok İnanç: Diyaloga Farklı Yaklaşımlar*, (Ed. Mahmut Aydın, Süleyman Turan), Ufuk Kitapları, İst. 2007, s. 303, 304.

¹⁰¹ Anantanand Rambachan, 'Hinduizm ve Diğer Dinlerle Karşılaşma', çev. Mustafa Alıcı, *Tek Dünya, Çok İnanç: Diyaloga Farklı Yaklaşımlar*, (Ed.) Mahmut Aydın, Süleyman Turan, Ufuk Kitap, İst. 2007, s.130.

¹⁰² Rambachan, 'Hinduizm ve Diğer Dinlerle Karşılaşma', s. 131.

¹⁰³ Mevlüt Albayrak, 'Çoğulculuğa Yönelik Serüven', *tabular rasa-felsefe&teoloji*, Eylül-Aralık 2003, Yıl:3, Sayı:9, s. 18.

felsefi olarak ise, geleneklerin farklı ve birbirleriyle rekabet eden iddialarıyla birlikte, bunlar arasındaki ilişkiyle ilgili belirli bir teoriye işaret eder'.¹⁰⁴

Son zamanlarda dinî çoğulculuk günlük hayatın o kadar içine girmiştir ki bilhassa siyasi açıdan, hiç kimse farklı dinlere mensup kimselelerin dinî inançlarını hesaba katarak onları karşısına almak istememektedir. Söz gelişi Avrupa ve Amerika toplumları gibi çok kültürlü toplumlarda, bir dinî diğer dinlere karşı savunmak önemsiz, hatta gereksiz bir durum olarak görülmektedir. Bu bağlamda günümüzde yaygın bir kanaat olarak dinî çoğulculuğu reddetmek sanki bir toleranssızlık olarak algılanmaktadır. Bilhassa liberal siyasi görüşte olanlara göre çok kültürlü bir toplumda dinlerin gerçeklik iddialarında bulunmalarını istemeyerek, tüm dinlere aynı ve eşit bir şekilde davranılması gerekmektedir.¹⁰⁵ Bir başka açıdan Hick'in dinler arasındaki hakikat iddialarıyla ilgili olarak toleranslı bir agnostisizmi önerdiği dile getirilmektedir.¹⁰⁶

Hick, dinî çoğulculuk tezi ile hem dinî tekelcilik hem de dinî kapsayıcılık modeline alternatif bir tutum önermektedir. Özellikle çalışmamızın ana konusunu oluşturan dinî tekelcilik, en fazla çoğulcular ve daha özelde de Hick tarafından kritik edildiği için, burada dinî çoğulculuğa ya da Hick'in savunduğu anlamdaki dinî çoğulculuğa yöneltilen eleştirileri kısaca görmek uygun olacaktır.

Sonuç

Çalışmamızla görüldü ki, çağdaş Batı felsefe ve teolojilerinde tartışma konusu edilen dinî çeşitlilik meselesi, bazı kavramların iyi analiz edilmesini ve yerli yerinde kullanılmasını gerekli kılmaktadır.

Esasen konuya ilişkin tartışmalar her ne kadar yaygın olarak dinî çeşitlilik başlığı altında yapılsa da, dinlerin farklılığı ve dinlerin çokluğu tabirleri ile de aynı manalar kastedilmektedir. Ancak özellikle dikkat edilmesi gereken bir husus var ki o da, dinî çokluk ile dinî çoğulculuğun büsbütün birbirinden ayrı ve farklı olduğudur. Dinî çokluk, dinî farklılık

¹⁰⁴ Hick, 'Religious Pluralism', s. 331; Özcan, *Maturidi'de Dinî Çoğulculuk*, s. 11; Yazoğlu, 'Giriş', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, s. 11.

¹⁰⁵ Köylü, 'Dinsel Dışlayıcılık (Eksklusivizm)', s. 30.

¹⁰⁶ Sumner B. Twiss, 'Dinî Çoğulculuk Felsefesi: John Hick ve Onu Eleştirenlerle İlgili Eleştirel Bir Değerlendirme', *Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, Derleyen ve Çeviren: Ruhattin Yazoğlu, Hüsnü Aydeniz, İz Yay. İst. 2006, içinde, s. 143.

ve çeşitlilik gibi olgusal ve tabii bir duruma dikkat çekerken; dinî çoğulculuk çok genel bir anlamda tüm dinlerin teolojik düzeyde eşit olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla dinî çokluk olgusal ya da deskriptif bir tutum iken, dinî çoğulculuk normatif bir yaklaşımdır.

Özetle ifade etmek gerekirse dinî çeşitlilik veya diğer bir ifadeyle dinlerin çeşitliliği ya da çokluğu ile ilgili olara üç bakış açısı öne çıkmaktadır: Dinî tekellilik, dinî kapsayıcılık ve dinî çoğulculuktur. Tekelci/dışlayıcı (*exclusivist*) yaklaşım olarak adlandırılan birinci teoride kişi, sadece kendi dinine bağlananların kurtuluşa ereceğini, diğer dinlerin bağlarının ise bu dini kabul etmedikçe kurtulamayacağını savunmaktadır. Bu görüş özellikle kendi dinlerinin mutlak doğruluğuna vurgu yaparak, herkesi kurtarmak endişesiyle bu hakikatten taviz verilemeyeceğini ispatlamaya çalışmaktadır. İkinci tutuma göre kurtuluş diğer dinler aracılığıyla da mümkün olabilir? Fakat kurtuluşa ulaştırılan asıl yol olarak kendi dinlerini gördükleri için bu yaklaşım inhisarcı/kapsayıcı (*inklusivist*) bakış açısı şeklinde adlandırılmaktadır. Bu yaklaşıma göre kendi dinini mutlak hakikat olarak görürken, diğer dinler de bu hakikatin kısmen temsil edildiği gibi bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Dinî çeşitliliği ya da çokluğu izah etmeye çalışan üçüncü yaklaşım ise, çoğulcu (*pluralist*) olarak bilinen teoriye göre mutlak hakikat vardır ve bir tanedir. Bütün dinleri bu mutlak hakikate ulaştırılan ve onu bu açıdan eşit derecede temsil eden farklı yollar olarak görmektedir. Bu bakımdan bu dinlerin hepsi de bağlananları kurtuluşa götüren yollardır. Oysa tüm bunlara rağmen John Hick, dinî çeşitliliği dinî çoğulculuğa indirgemektedir.